

Kari Mäki

Provinssin valistusporvareita – Johan ja Baltzar Fellmanin kirjasto Raahessa 1800-luvulla

Mahdollisuus käydä suoraa ulkomaankauppaa 1700-luvun puolivälin jälkeen muutti merkittävästi pohjalaisporvarien elämää. Kaukopurjehdus loi aineellista ja kulttuuristakin perustaa myös monille sivistysaktiiviteeteille. Yksi sellainen oli raahelaisten Johan (1781–1870) ja Baltzar (1789–1862) Fellmanin kauppakouluhanke, jota naimattomat kauppiasveljekset olivat alkaneet suunnitella elämänsä ehtoapuolella.

Nuoremman veljen kuoltua Johan Fellman ryhtyi järjestämään veljesten tekemän keskinäisen sopimuksen mukaisesti heidän laivanvarustusliiketoimintansa tuottoon perustuvaa rahastosäätiötä. Hänen 14.1.1863 allekirjoittamassaan lahjakirjassa se sai nimen *Brahestads Borgare- och Handelsskolefond*.¹ Jälkisaädöksen ehtojen täytyttyä koulu aloitti 1882 Felix Heikelin (1844–1921) johtamana, ja se oli vuoteen 1909 asti ruotsinkielinen.

Fellmanien panos kotikaupunkinsa sivistyshankkeisiin ei kuitenkaan rajoittunut suureen lahjoitukseen. Lukuseura- ja lainakirjastoate sai Pohjanmaalla jalansijaa heidän elinaikanaan, ja veljekset kuuluivat siihen valveutuneeseen etujoukkoon, joka omaksui innovaatioita ja rahoitti niiden toteutusta paikallisissa olosuhteissa.²

Muiden säätyläisten tavoin veljekset keräsivät kirjoja myös omiin kirjajuhllyihinsä ja vuosien varrella heille karttui huomattavaksi mainittu yksityiskirjasto.³ Mitä kirjoja heillä oli? Millainen kirjanomistaja oli rannikon kauppaporvari ennen kirja-kauppojen ja kansankirjastojen tuloa Pohjanmaan pikkukaupunkeihin 1800-luvulla?

Tässä artikkelissa pyrin vastaamaan kysymyksiin kuvaamalla Johan ja Baltzar Fellmanin kirjastoa kokonaisuutena kirjahistorian viitekehyksessä. Tarkastelu perustuu veljeksiltä jälkeen jääneisiin kirjakokoelmiin, joista osan Johan Fellman oli testamentannut perustamalleen kauppakoulurahastosäätiölle. Osa kulkeutui lahjoi-

¹ Johan Fellman ja Baltzar Fellman, *Johan och Baltzar Fellmans donationsbref till förmon för Brahestads Borgare- och Handelsskola*. (Heickell & Sarelius' boktryckeri) Brahestad 1889, 1.

² Kari Mäki ja Ilkka Mäkinen, ”Lukuseura- ja lainakirjastoatteen leviäminen Pohjanmaalla 1700- ja 1800-luvuilla – porvariverkostot kansainvälisen innovaation soveltajina”. *Pohjanmaan porvariston vuosisata 1800. Sivistyksen verkostot – Borgarliv i Österbotten 1800. Bildningens nätverk*. Toim. Erik Engberg ja Kristiina Ahmas. H. Renlundin museo – Keski-Pohjanmaan maakuntamuseo, Kokkola 2018, 36–38, 41–42, 50–51.

³ Esim. Samuli Paulaharju, *Wanha Raaha*. Kirja, Helsinki 1925, 165; Jari Ojala, ”Fellman, Johan (1781–1870), laivanvarustaja, lahjoittaja”. *Suomen kansallisbiografia*. Osa 2. SKS, Helsinki 2003, 760.

tuksina 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa Raahen kirjastoon ja paikallismuseoon. Kaikkiaan olen voinut tunnistaa Raahen Porvari- ja Kauppakoulun, museon ja kaupunginkirjaston kokoelmista Johan ja Baltzar Fellmanille kuuluneiksi yli 130 teosta lähemmäs kolmessasadassa niteessä. Joukossa on jonkin verran Ruotsin vallan aikaisia kirjoja, joita on kierrätetty sukulaisilta perintönä tai lahjoituksin, mutta pääosa muodostuu veljesten eri elämänvaiheissaan itselleen hankkimasta aikalaiskirjallisuudesta, joka valottaa kauppaporvariston kirjakulttuuria kaupunkiyhteisössä 1800-luvun ensipuoliskolla.

Kauppa ja kirjaomistus

Johan ja Baltzar Fellman olivat tunnettua pohjoissuomalaista pappissukua. Heidän isoisänsä Nils Fellman (1718–1799) toimi 1700-luvun jälkipuolella Oulun ja myöhemmin suurpitäjä Limingan kirkkoherrana. Yksi Nils Fellmanin pojista oli kauppiana Oulussa, ja veljesten isä Jacob Fellman (1753–1803) ryhtyi kauppiaksi Raahen. Oltuaan aluksi kauppa-apulaisena hän avioitui työnantajansa tyttären Maria Freitagin (1758–1827) kanssa. Maria oli arvostetun ja vauraan – alun perin Lyypekkistä lähtöisin olleen – kauppiassuvun jäsen.

Johanin ja Baltzarin äidinisä Baltzar Freitag (1720–1795) oli edustanut Raahen vuoden 1765 valtiopäivillä, jolloin syntyi päätös Pohjanmaan kaupunkien tapulioikeudesta. Pohjanmaalla oli jo pitkät perinteet laivanrakennuksesta ja laivojen myynnistä, ja kauppavapauden myötä rannikkokaupunkeihin rakennettiin omat ulkomaanmerenkulun laivastot. Baltzar Freitag oli ensimmäisiä varustamassa raahelaisia aluksia kaukopurjehduksille.⁴ Autonomian ajan alkupuolella, jolloin veljekset loivat uransa kauppiaina, merenkulku kehittyi ja laajeni voimakkaasti, minkä takia myös kulttuurivaikutukset lisääntyivät.

Itämeren alueen liikesuhteet olivat rannikon kauppiaille 1700- ja 1800-luvuilla kaiken aikaa tärkeitä, mutta samalla kun alueen ulkopuolelle suuntautuneet pitkät purjehdukset lisääntyivät, saksan lisäksi muiden kielten taidon merkitys kasvoi liikeasioiden hoidossa. Pohjanmeren purjehduksen myötä pohjalaisten kauppahuoneiden suhteet syvenivät brittiläisiin liikekumppaneihin, jotka ostivat tervaa, välittivät rahteja ja toimivat myös pankkiiriliikkeinä. Terva- ja puutavaralasti saatettiin myydä

⁴ Eija Turunen, ”Baltzar Freitag – onnellisten verkostotähtien alla syntynyt”. *Pohjanmaan porvariston vuosisadat 1700–1800. Elinkeinojen verkostot – Borgarliv i Österbotten 1700–1800. Näringslivets nätverk*. Toim. Erik Engberg ja Anna Liisanantti. K. H. Renlundin museo – Keski-Pohjanmaan maakuntamuseo, Kokkola 2016, 178–185.

esimerkiksi Liverpooliin ja tuloilla hankittiin sieltä, Lissabonista tai Cadizista suolalasti, joka tuotiin kotisatamaan.⁵

Kauppahuoneiden johdossa oli tavallisesti patriarkka, joskus tämän leski, jotka samalla järjestivät lastensa tulevaisuutta liiketoiminnan jatkumista silmällä pitäen. Avioliittojärjestelyt olivat yleisiä, ja jälkipolvi sai säädynmukaista oppia kotiopettajilta ja yksityiskouluissa. Kielitaidon lisäksi oli opittava sivistyneitä tapoja ja luettava ”oikeita” kirjojakin keskustelun tarpeisiin. Porvaristytöjä lähetettiin pensioaatteihin Tukholmaan ja poikia, joista toivottiin suvun liiketoiminnan jatkajia, ulkomaisten liiketuttavien luokse harjoittelemaan. Kun viestintä ja matkanteko paikasta tai maasta toiseen oli hidasta ja varustustoiminnan riskit suuria, oli tärkeää, että liikekumppanit pitivät toisiaan sivistyneinä ja saattoivat luottaa toisiinsa. Keskinäistä luottamusta rakentamalla liikesuhteet pyrittiin saamaan pitkäkestoisiksi ja mahdollisimman henkilökohtaisiksi.⁶

Kaupankäyntiin perustuva kansainvälisyys on yksi ulottuvuus, miksi on kiintoisaa tutkia pohjalaisporvarien kirjaomistusta. Painavia perusteita on muitakin. Suomessa on tehty vain joitakin kirjahistoriallisia yksityiskirjastotutkimuksia 1700- ja 1800-luvuilta. Niiden kohteena ovat olleet lähinnä virkamiesten ja säätyläisten poikkeukselliset ja huomattavat kirjastot. Perusteellisia tutkimuksia on kustavilaiselta ajalta tamperelaisen maanmittarin G. A. Tuderuksen, Ruotsissa virkamiesuran tehneen C. F. Fredenheimin ja helsinkiläisen laivanvarustajan ja pormestarin A. Wetterin laajoista kirjastoista.⁷ 1700-luvun alussa eläneellä Wetterillä oli uskonnollista kirjallisuutta yli puolet neljästä sadasta nimekkeestä, joukossa teologikirjastojen teoksia, mikä ei ollut tavallista virkamieskauppiaalle. Suurimmat kirjastot olivat 1600- ja 1700-lukujen vaihteeseen asti tyypillisesti ammattikirjastoja.

Helsingissä 1700-luvun jälkipuolella porvariston laajimmat kirjakokoelmat omistaneilla suurkauppiailla, kuten huomattavaa ulkomaankauppaa harjoittaneilla C. J. Dobbinilla ja P. Schwartzilla, oli jopa viidettä sataa teosta. Suurkauppiaiden hyötykirjallisuuteen kuului teoksia kaupankäynninoppaista aina taloustieteisiin. Lähes jokaisella kauppiaalla oli ainakin lakikirja, jokunen merikortti ja sanakirja.

⁵ Jari Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvuilla*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999a, 86, 178–180, 270–271, 285, 315–316; Yrjö Kaukiainen, *Ulos maailmaan! Suomalaisen merenkulun historia*. SKS, Helsinki 2008, 204–209.

⁶ Ojala 1999a, 270–272, 311–319; Ilkka Mäkinen, ”Porvariston lukuharrastuksen synty Pohjanlahden pikkukaupungeissa 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa”. *Raahelaista kirjakultuuria. Kirjoituksia Raahan Porvari- ja Kauppakoulun vanhoista kirjoista ja lukijoista*. Toim. Kari Mäki. Raahan Porvari- ja Kauppakoulurahastosäätiö, Raahelä 2007, 6–7.

⁷ Ilkka Mäkinen, *Bokvurm i Tammerfors. Lantmätare Gustaf Adolph Tuderus (1766–1817) bibliotek*. Tampereen yliopisto, Tampere 2005; Tuija Laine, *Carl Fredrik Fredenheim: En nyhumanist och hans klassiska bibliotek*. SLS, Helsingfors 2010; Tuija Laine, ”Abraham Wetter – monipuolisesti sivistynyt pormestari”. *Burgman: Helsingin ensimmäinen kivitalo*. Toim. Jere Jäppinen. Helsingin kaupunginmuseo, Helsinki 2007, 128–149.

Monialaisilla yrittäjillä oli myös muun muassa maatalouteen, laivanrakennukseen tai tupakkateollisuuteen liittyvää kirjallisuutta. Jyrki Hakapään mukaan helsinkiläisten kauppiaiden kirjaomistus vertautuu hyvin tietoihin pohjalaisista kauppiaista.⁸ Yksityiskohtaisempia tarkasteluja jälkimmäisten kirjakokoelmista ei kuitenkaan juuri ole. Kirjahistorian pohjoinen ulottuvuus on jäänyt varsin vähälle huomiolle.

Paikallinen kirja

Kirjaomistuksen historiallista tutkimusta on edesauttanut hieno lähdekokonaisuus, jonka Henrik Grönroos keräsi kaupunkien perukirjojen kirjainnoista Ruotsin ajalta.⁹ Lähdepohja on myös vaikuttanut siihen, että 1800-luvun kirjat ja lukijat ovat jääneet aiempien vuosisatojen varjoon.¹⁰ 1800-luvulla perukirjoissa on vielä kirjaluetteluita, mutta vuosisadan ensimmäisten vuosikymmenten jälkeen useimmiten kirjoista arvioidaan vain niiden yhteenlaskettu arvo. Silloin kirjaomistuksen sisältö hämärtyy, ellei käytettävissä ole dokumentteja kirjojen mahdollisista huutokaupoista tai tarjolla poikkeuksellista tutkimusaineistoa, kuten tilikirjat Hakapään elämäkerrallisessa epookkitutkimuksessa yliopiston rehtorin pojan ja kartanonisännän G. A. af Hällströmin kirjahankinnoista 1800-luvun puolivälin tienoossa. Joskus tarvitaan hyvää onnea. Pääosin vuosisadan toisella puoliskolla Tampereella karttunut von Nottbeck -suvun kirjakokoelma löytyi Neitsytniemen kartanosta Imatralta matkaruista, jotka Finlayson huutokauppasi 1950-luvulla avaamattomina.¹¹

Pääosa tässä artikkelissa esittelemistäni kirjoista nousi päivänvaloon osana projektia, jonka tavoitteena oli elvyttää Raahen Porvari- ja Kauppakoulun kirjaston historiallinen kokoelma. Kyseessä oli kutakuinkin samantapainen hanke kuin kymmenkunta vuotta myöhemmin – laajemmassa mittakaavassa toteutettuna – Turussa, jossa

⁸ Jyrki Hakapää, ”Jokamiehen lakikirjasta taloustieteen harvinaisuuksiin. Kauppiaiden hyötykirjallisuus 1700-luvun jälkipuoliskon Helsingissä”. *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*. Toim. Cecilia af Forselles ja Tuija Laine. SKS, Helsinki 2008b, 67–68, 77, 79.

⁹ Henrik Grönroos ja Ann-Charlotte Nyman, *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper in Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809*. SLS, Helsingfors 1996. Tiedot ovat saatavilla myös verkosta SKS:n ylläpitämästä Henrik-tietokannasta: <<http://dbgw.finlit.fi/henrik/>>. Luettu 17.4.2020.

¹⁰ Vrt. Anna Perälä, *Tilanomistaja kirja-alalla. Christian Ludvig Hjelt kirjanpainajana, kustantajana ja kirjakauppiaana 1823–1849*. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki 2019, 19.

¹¹ Jyrki Hakapää, ”Tiedon ja kulttuurin tarpeet. Gustaf Alfred af Hällströmin kirjahankinnat 1845–1861”. *Leivoksia, kaupunkilaisia ja sivistysaatteita. Kävelyretkiä Euroopan historiaan*. Toim. Sari Aalto, Samu Nyström ja Rose-Marie Peake. Kirjapaja, Helsinki 2017, 30–48; Tuija Laine, ”Von Nottbeck -suvun kirjasto – kappale eurooppalaista kulttuurihistoriaa”. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 87–88, 1999, 213–269.

”maan uumeniin” hautautunutta kaupunginkirjaston vanhaa kirjakokoelmaa alettiin 2013 luetteloida ja tutkia yhdessä Turun yliopiston kanssa.¹²

Paikallisilla kokoelmilla on oma historiansa, josta kerron tuonnempana Raahen osalta lisää, mutta myös jokaisella yksittäisellä kirjalla on tarinansa. Robert Darnton mallinsi 1980-luvulla kirjan elinkaarta kommunikaatiokehänä (*communication circuit*). Hänen mukaansa painatteita tarkasteltaessa on otettava huomioon kirja-alan työpanosten moninaisuus, ketju, joka muodostuu kirjoittajien, kustantajien, painajien, tavarankuljettajien ja käsittelijöiden, kirjakauppiaiden, kirjansitojien, lukijoiden ja muiden kirjan muotoa ja sisältöä muokkaavien ihmisten tulkinnoista, teoista ja keskinäisestä viestinnästä. Darnton jakaa painetun kirjan vaiheet tuotantoon, leviytykseen ja kuluttamiseen.¹³

Daniel Bellingradt ja Jeroen Salmen ovat elvyttäneet kirjahistorian teoreettista keskustelua Darntonin ajatusten mukaisesti. He ehdottavat kirjan kiertokulun, tuotannon, leviytyksen ja kulutuksen, tarkastelemista kirjakulttuurin sosiaalisissa, materiaalisissa ja spatiaalisissa ulottuvuuksissa. Huomio tarkentuu kirjallisiin tehtäviin osallistuvien ihmisten tekoihin ja motiiveihin, painatteiden fyysisiin ominaispiirteisiin ja painoalan infrastruktuuriin sekä paikan ja tilan konteksteihin.¹⁴

Näkökulma auttaa hahmottamaan Raahen ja Turunkin kokoelmien läsnäoloa ja muodostumista 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa kirjoja kierrättämällä. Paikallisia, sosiaalisia ja materiaalisia аспекteja voidaan nostaa esiin kirjan elämän eri vaiheissa – kirjakulttuurissa ne ovat tietenkin aina toisiinsa kietoutuneina ja keskinäisessä vuorovaikutuksessa. Fyysisten, todellisten kirjakokoelmien tarkastelu onnistuu kadottamatta Darntonin ajattelun sosiaalishistoriallista ydintä. Toisaalta alkuperäisissä kirjoissa on konkretiaa, josta perukirjojen ja huutokauppojen luetteloihin perustuvassa kirjaomistuksen tutkimuksessa voidaan vain haaveilla. Vaurioituneita julkaisuja lukuun ottamatta bibliografiset tiedot saadaan tarkasti. Verkostojen kuvailua rajoittavat lähinnä yleiset historian tutkimuksen reunaehdot.

¹² Kari Mäki, ”Merkintöjä Porvari- ja Kauppakoulun kirjaston alkutaipaleelta”. *Raahelaista kirjakulttuuria. Kirjoituksia Raahen Porvari- ja Kauppakoulun vanhoista kirjoista ja lukijoista*. Toim. Kari Mäki. Raahen Porvari- ja Kauppakoulurahastosäätiö, Raahen 2007, 4, 15–21; Kaisa Hypén, Leila Koivunen ja Janne Tunturi, ”Turun kaupunginkirjaston varhaisimman kokoelman vaihteita ja vaikutteita”. *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun kaupunginkirjastossa 1800-1900-luvuilla*. Toim. Kaisa Hypén, Leila Koivunen ja Janne Tunturi. BTJ, Helsinki 2015, 11–24; Emilia Karppinen ja Laura Yli-Seppälä, ”Turun kaupunginkirjaston vanhan kokoelman tutkimushanke: uutta tietoa vanhasta kokoelmasta”. *Informaatiotutkimus* 36 (1) 2017, 1–6.

¹³ Robert Darnton, ”What is the History of Books?”. *Daedalus*, 111 (3) 1982, 65–83. <<https://dash.harvard.edu/handle/1/3403038>>. Luettu 8.5.2020.

¹⁴ Daniel Bellingradt ja Jeroen Salmen, ”Books and Book History in Motion: Materiality, Sociality and Spatiality”. *Books in Motion in Early Modern Europe. Beyond Production, Circulation and Consumption*. Toim. Daniel Bellingradt, Paul Nelles ja Jeroen Salmen. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2017, 1–11.

Lukeminen ja tarjonta

Ennen Suomen sotaa Raahessa oli alun toistatuhatta asukasta. Heistä vajaa kolmannes oli porvareita ja muita säätyläisiä.¹⁵ Porvareihin lukeutuivat käsityöläiset, kauppiat ja laivanvarustajat. Mitä he lukivat? Mistä ja kuinka lukemista saatiin? Tarkastelen aluksi Johan ja Baltzar Fellmanin kirjallisuusharrastuksen kannalta keskeisiä kirjallisen elämän paikallisia piirteitä ja edellytyksiä lukutapojen historian kontekstissa¹⁶.

Painatteiden kulutuksessa tapahtui Euroopan sydänalueilla 1700-luvun lopulla ja Suomessa 1800-luvun kuluessa muutoksia, joita on luonnehdittu lukemisen valankumoukseksi. Luettiin enemmän ja ehkä myös uudella tavalla. Toistuvasta ja samojen – pääosin uskonnollisten – kirjojen lukemisesta siirryttiin ajanviete- ja tietokirjallisuuteen keskittyvään ja enemmän henkilökohtaiseen valintaan perustuvaan ekstensiiviseen lukutapaan, jossa kulutetaan aina uusia tekstejä.

Pääosa pohjalaisporvariin kirjoista oli koko 1700-luvun uskonnollisia, joista määrällisesti suurin osa oli virsi- ja hartauskirjoja. Perukirjalaskelmien mukaan vasta vuosisadan lopulla sekulaarien kirjojen määrä kasvaa lähemmäs puolta kaikista kirjainnoista, joskin vain pieni osa porvariin kirjoista oli fiktiivisiä.¹⁷ Lukuhalu pelkän hovin tai esteettisen mielihyvän vuoksi herättävä kaunokirjallisuus ja etenkin romaanit epäilyttivät, mutta ne tulivat osaksi porvaristonkin lukemistoja 1800-luvun ensipuoliskolla kirjavälityksessä käytettyjen innovaatioiden, lukuseurojen sekä luku- ja lainakirjastojen, vauhdittamina. Keskittyen näihin painatteiden hankinnassa käytettyihin kollektiivisiin keinoihin Kari Mäki ja Ilkka Mäkinen ovat tarkastelleet kysymystä, mitä lukemisen vallankumous merkitsi Pohjanmaan porvareille ja mikä oli heidän panoksensa siinä.¹⁸

Ennen suomenkielisten lehtien määrän ja tilaajakunnan kasvua 1850-luvulla Raahessa luettiin yleisimpiä ruotsinkielisiä lehtiä, joita julkaistiin Turussa, Helsingissä ja Vaasassa. Niistä paikalliselta levikiltään suurimpia olivat Päiviö Tommilan laskelmien mukaan 1842 *Åbo Underrättelser*, *Finlands Allmänna Tidning* ja *Wasa Tidning*, jota suurkauppias C. G. Wolff oli ryhtynyt kustantamaan perustettuaan Vaasaan kirjapainon ja -kaupan 1838. Kauppiaiden ja laivanvarustajien keskuudessa erityisen suosittu oli ensin mainittu sen sisältämien merenkulkuasioiden ansiosta. Myös

¹⁵ Toivo Nygård, ”Väestö”. *Raahen tienoon historia II. Raahen kaupungin ja Salon pitäjän eli Saloisten, Pattijoen ja Vihannin historia isovihan jälkeen 1860-luvulle*. Toim. Ossi Viita. Raahen kaupunki ym., Raahen 1995, 104, 109.

¹⁶ 1800-luvun lukemisen historian perusteksti on Ilkka Mäkisen väitöskirja, joka on seuraavassa lukutapojen osalta lähteenäni. Ilkka Mäkinen, *Nödvändighet af LainaKirjasto. Modernin lukuhulun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. SKS, Helsinki 1997.

¹⁷ Mäkinen 2007, 8–9, vrt. Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*. Suomen Tiedeseura, Helsinki 2011, 121–123.

¹⁸ Mäki ja Mäkinen 2018, ks. myös Kari Mäki, ”Lukemisen murrosaika – lukuseura ja varhaiset kirjastot Raahen kirjallisuudessa”. *Faravid* 38/2014, 97–114.

naapurikaupungin *Oulun Wiikko-Sanomia* oli jo 1830-luvulla kerännyt lukijoita, ja seuraavalla vuosikymmenennellä *Saima* ja *Maamiehen ystävä* herättivät huomattavaa kiinnostusta.¹⁹ Hupia ja hyötyä tavoittelevan ekstensiivisen lukemisen tavan omaksumisessa monipuolistuvalla sanoma- ja aikakauslehdistöllä oli välittävä rooli: lehtiin tartuttiin säännöllisesti ja toistuvasti, mutta kertaalleen luettuihin teksteihin harvoin palattiin uudelleen.

Nationalismin orastuksesta huolimatta uutisosastoltaan paremmin toimitetut ruotsalaiset lehdet olivat kotimaisten lehtien pahoja kilpailijoita, ja niitä luettiin yleisesti Pohjanlahden rannikkokaupungeissa. Vielä 1820-luvulla parin suosituimman ruotsalaisen lehden tilausmäärät haukkasivat kolmanneksen maan kaikkien lehtien levikistä. Saksalaiset lehdet olivat uutistarjonnaltaan runsaimpia, mutta kalliita tilata. Ne olivat Tommilan mukaan Suomessa melko harvinaisia, vaikkakin maan porvarien ja laivanvarustajien yleisimmin osaama vieras kieli oli saksa. Kolmasosa koko maan kauppiaista ei osannut vieraita kieliä lain. Brittien kauppalehtien tilaamisesta Suomeen ei ole tietoa ennen 1860-lukua.²⁰

Pohjanmaan hallinto- ja koulukaupungeissa, Vaasassa ja Oulussa, oli kirjakaupparivilegit 1820-luvun lopulta lähtien, mutta liiketoiminta oli pitkään pienimuotoista keskittyen Oulussa lähinnä omaan painoon ja Vaasassa aluksi kirjansitomiseen. Vaasassa kauppa vilkastui, kun Wolffin kirjapainoa hoitanut ja sen vuodesta 1846 lähtien myös omistanut kirjakauppias P. M. F. Lundberg painoi ja myi kirjoja Pohjanlahden molemmiin puolin. Kotimainen kirjatuotanto oli kuitenkin vaatimatonta. Vuosittain suurruhtinaskunnassa julkaistiin alun toistasataa nimekettä, Ruotsissa kymmenkertainen määrä. Pääosa Suomessakin julkaistusta kirjallisuudesta oli ruotsinkielistä. Hakapään koostamien tullilaitoksen tilastojen mukaan, vaihtelu huomioon ottaen, noin kaksi kolmasosaa Suomeen tulleista painatteista saapui 1830–1850-luvuilla Ruotsista. Saksalaista kirjallisuutta tuotiin maahan Etelä-Suomen kaupunkeihin. 1800-luvun puolivälissä sen maahantuonti keskittyi Helsinkiin ja Turkuun.²¹

Raahessa toimi kaupunkipalon ja Napoleonin sotien jälkeen 1818 kirjuri J. C. Wichmannin omistama kaupallinen lainakirjasto ja pian myös lukuseura, mutta kirjakauppa ei ollut ennen 1870-lukua. Painotuotteita oli myynnissä lähinnä markkinoilla, joille oululaiset kirjansitoijat pystyttivät kojunsa. Paikallisilta kirjansitojilta oli saatavilla silloin tällöin kirjoja tarjonnan rajoituessa uskonnolliseen peruskirjallisuuteen, katekismuksiin, virsikirjoihin ja Raamattuihin. Johan ja Baltzar Fellma-

¹⁹ Päiviö Tommila, *Suomen lehdistön levikki ennen vuotta 1860*. WSOY, Porvoo 1963, 160–164, 226, 336–350.

²⁰ Tommila 1963, 104–105; Yrjö Kaukiainen, ”Owners and Masters: Management and managerial Skills in the Finnish Ocean-Going Merchant Fleet, c. 1840–1880”. *Research in Maritime History*, no. 6, 1994, 58–60.

²¹ Jyrki Hakapää, *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740–1860*. SKS, Helsinki 2008a, 145, 169–170, 200–202, 359, 369–370, 378–380, 393.

nin elinaikana pisimpään ammattiaan harjoitti 1829–1850 Ruotsin Länsi-Pohjassa Löfvångerissa syntynyt kirjansitojamestari Jonas Westerlund.²² Kirjakauppa 1700-luvun Suomessa tutkineen Tuija Laineen mukaan Pohjanmaalla ei kuitenkaan oltu riippuvaisia Suomeen markkinoiduista kirjoista ja kirjakauppiaiden asiamiesverkostoista. Kuljetuskustannuksetkin huomioon ottaen kirjat saatiin halvimmalla hakemalla ne suoraan Tukholmasta.²³

Kirjalahjoitukset

Pesämunat Raahen kauppakoulun ja Turun kaupunginkirjaston kokoelmiin saatiin yksityishenkilöiden lahjoituksina – koululle kirjoja tuli myös eräiltä muilta raahelaisilta porvareilta. Kirjojen lahjoittaminen ei ollut mitenkään poikkeuksellista, pikemminkin päinvastoin. Vaikka esimerkiksi julkisin varoin ylläpidetyillä kouluilla tuli olla kirjasto, niiden alkuun saaminen ja kartuttaminen jäi käytännössä yksityisten lahjoitusten varaan.²⁴ Johan ja Balzar Fellmanin ikäpolveen kuulunut vaasalaislähtöinen pappi P. U. F. Sadelin kierrätti jo elinaikanaan kirjastoonsa keräämiään niteitä jopa tuhatkunta, mahdollisesti enemmänkin – yliopistolle, kouluille ja kymnaaseille Turkuun, Vaasaan, Kuopioon, Ouluun sekä tieteellisille ja muille yleishyödyllisille seuroille vieläpä yli maan rajojenkin.²⁵

Suomen ensimmäiset kauppakoulut perustettiin 1830-luvun lopulla ja 1840-luvun alussa Turkuun ja Vaasaan, joista Vaasan opinahjo jäi kuitenkin lyhytikäiseksi jouduttuaan siirtymään kaupunkipalon 1852 jälkeen Pietarsaareen. Raahen koulu suunnitellensa Johan ja Baltzar Fellmanin mielessä kajasti aiempia vaativampi op-

²² Alma Söderhjelm, *Raahen kaupunki 1649–1899*. Akateeminen kirjakauppa, Helsinki 1911, 259–260; Mäki ja Mäkinen 2018, 42–44; Jorma Vallinkoski, *Suomen kirjansitojamestarit. Finlands bokbindarmästare. Die Buchbindermeister Finnlands 1514–1868*. Toim. Jarl Pousar. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 54. Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki 1992, 148–150. Westerlundin kuoleman jälkeen varustaja J. G. Rein anoi ja sai 1852 kirjakaupprivilegion, mutta Reinin mahdollisesta kirjakauppatoiminnasta ei ole tietoja. Hakapää 2008a, 362.

²³ Tuija Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*. SKS, Helsinki 2006, 238–239, 269–270. Myöhempiä mainintoja kirjojen hankinnasta Tukholmasta Pohjanmaan lukuseurojen kirjastoihin ks. esim. Ojala 1999a, 275; Mäkinen 2007, 14.

²⁴ Holger Nohrström, *Borgå gymnasiebibliotek och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek. Ett bidrag till Finlands biblioteks- och kulturhistoria*. Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter X, Helsingfors 1927, 113, 130–131; Kari Selén, *Kuopion kymnaasin kirjaston perustaminen*. Snellman-instituutin C-sarja 1, Kuopio 1987, 4–14; Berit Öhman, *Till Gymnasii Bibliotheket i Wasa donerade böcker. Donationskatalog över Wasa gymnasiums bibliotek 1844–1852*. Åbo Akademis förlag, Åbo 2010, 6–14.

²⁵ Ilkka Mäkinen, *P. U. F. Sadelin (1788–1858): Präst, skribent och biblioteksman*. Tammerfors universitet, Tammerfors 2000, 87–93, 144–145; Selén 1987, 4, 8; Öhman 2010, 111–117, 327–328.

pilaitos, joten kirjaston maininta lahjakirjassa 1863 koulutilojen olennaisena osana oli tavallaan itsestäänselvyys²⁶. Syyskuun lopulla 1864 Johan Fellman vielä määräsi, että kauppakoulun tulee saada hänen oman kirjastonsa ”*alla dictionärer och ordböcker, tyska, engelska, jemte andra för densamma ändamålsenliga och användbara böcker samt ett bokskåp till deras förvarande*”²⁷. Määräys jätti kuitenkin jäämistön haltijalle huomattavasti harkintavaraa. Mitkä kirjoista olivat ”soveliaita ja käyttökelpoisia”?

Veljekset olivat valinneet pääperijäkseen Lars Fredrik Leufstadiusen (1835–1889), jonka äiti Catharina Christina oli heidän serkkunsa. Lars Fredrik oli Fellmanien palveluksessa vuodesta 1856 aina heidän kuolemaansa saakka, toimi myöhemmin raatimiehenä ja kuului kolmimiehiseen toimikuntaan²⁸, jonka Raahan kauppaseura oli 1879 asettanut porvarikoulun perustamista varten.

Kirjoja toimitettiin koululle testamentin mukaisesti heti koulun aloitettua toimintansa, kirjastoluettelon 1884 mukaan kaikkiaan 44 teosta.²⁹ Koulukirjaston kokoelman elvytyshankkeen edetessä Fellmaneille kuuluneita kirjoja löytyi kuitenkin paljon enemmän. Vuosikertomuksista kävi ilmi, että koulu oli saanut ilmeisesti varsin yllättäen vielä kolmekymmentä vuotta myöhemmin 1914 Johan Fellmanille kuuluneita niteitä, kaikkiaan 104 kappaletta.³⁰ Kirjoja oli myös Raahan museon ja kaupunginkirjaston kokoelmissa.³¹ Itsekin poikamiehenä elänyt Leufstadius oli lahjoittanut suurelta osalta Fellmaneilta perimänsä huomattavan omaisuuden Raahan kaupungille. Kirjasto, museo ja ehkä seurakuntakin saivat Leufstadiusen kirjoja ja samalla niteitä hänen perintönä saamastaan Fellmanien kirjastosta.

Omistushistoria kokoelmatutkimuksessa

Kirjalahjoituksia sisältävät koulujen, kirjastojen ja yhteisöjen historialliset kokoelmat tarjoavat runsaan lähdekokonaisuuden provenienssin tutkimukselle, jossa pyritään selvittämään, kuka tai ketkä ovat omistaneet kirjan sekä kuinka ja milloin

²⁶ Fellman ja Fellman 1889, 8.

²⁷ Heikelin suoran lainauksen mukaisesti. Felix Heikel, *Johan och Baltzar Fellman. Minnesteckning*. Aftr. ur Brahestads Borgare- och Handelsskolas första årsberättelse [1883]. (Chr. Ev. Barcks boktryckeri) Uleåborg 1887, 15.

²⁸ Söderhjelm 1911, 268.

²⁹ ”Skolans Bibliotek”. *Brahestads Borgare- och Handelsskola (BBHS). Andra Läseåret 1883–84. Berättelse utgifven af Felix Heikel*. Ulåborg (Joh. Bergdahls boktryckeri) 1884, 14–21.

³⁰ Mäki 2007, 15, 17–19.

³¹ Raahan kaupunginkirjaston ns. vanhan kirjakaapin kokoelman olen käynyt läpi nide niteeltä. Raahan museon kokoelmatiedot ovat museonjohtaja Eija Turuselta. Myös museon kirjoista minulla on ensikäden tieto eli olen nähnyt sidokset.

se on siirtynyt omistajalta toiselle.³² Nimen kirjoittaminen kirjan nimiösivulle, likanimiölle tai sisäkansiin on yleisin ja yksinkertaisin tapa merkata se omaksi.³³ Niin Raahen kuin Turun historiallisten kirjakokoelmien elvytyshankkeissa pyrittiin luettelointivaiheessa dokumentoimaan kirjojen provenienssit eli lehdiltä tai kansista löytyneet omistajamerkinnot, -leimat ja -merkit. Johan ja Baltzar Fellmanille kuuluneiden kirjojen tunnistamisessa heidän nimikirjoituksensa ovat pääasiallinen todisteeni omistajuudesta.

Menetelmälliset haasteet saada edustava otos veljesten kirjastokokoelmasta herättivät kysymyksiä, joita on sivuttu perukirjoja kirjaomistuksen lähteinä arvioivassa kirjallisuudessa.³⁴ Onko henkilö myynyt kirjojaan ennen jäämistön muodostumista, ja jos on, missä määrin? Entä vaihtanut? Ehkä lahjoittanut eri tahoille?

Johan ja Baltzar Fellmanin kirjastoa valaisevien kirjeiden, päiväkirjamerkintöjen, kauppa-asiakirjojen ja perukirjoitusten aikaisten³⁵ inventaariodokumenttien puuttessa kysymykset jäävät heidän osaltaan tässä selvittämättä. Todennäköisesti paikallisten säätyläisten keskinäinen käytettyjen kirjojen kauppa oli Raahessa 1800-luvun alkupuolella suhteellisen vähäistä ja organisoimatonta verrattuna koulu- ja hallintokaupunkeihin, joissa opettaja- ja virkamieskunta oli suurempi. Vain muutamassa Fellmanille kuuluneessa kirjassa oli muiden kuin heidän sukulaistensa ja kirjoja perineen Leufstadiuksen omistajamerkintöjä.

Fellmanien kirjoilla oli kohtalonsa. Joitakin niteitä lainattiin, joitakin annettiin eteenpäin, ja kuten kirjat yleensä, ne olivat hävikin ja jopa loppuun kulumisen mahdollisuuden alaisia. Tunnettu huomattava onnettomuus oli 1917 Raahen kauppakoululla riehunut tulipalo, jossa kirjastosta menetettiin noin 800 kirjaa. Oliko tulipalon jälkeen poistettujen kirjojen joukossa Johanin ja Baltzarin kirjoja? Todennäköisesti hyvin vähän, koska vain neljää vuoden 1884 kirjastoluettelossa Johan Fellmanilta saaduiksi merkityistä teoksista ei ole löytynyt. Yhdessä on palon jälkiä.³⁶

Kokonaisuuden hahmottamisen ongelmia aiheutui myös kirjakokoelmien dokumentaation ylimalkaisuudesta ja yksinkertaisesti sen takia, ettei sidoksista löytynyt

³² David Pearson, *Provenance Research in Book History: A Handbook*. British Library, London 1994, 132. Pearson ankkuroituu lujasti kirjan materiaalisuuteen. Capdeville on hahmottanut kirjan merkinnöistä omistajia sosiaalisissa verkostoissaan samalla laajentaen provenienssin tarkastelun lähdeaineistoa reunahuomioihin ja kirjeisiin, Sophie Alix Capdeville, ”Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma sen *provenancen* historian valossa”. *Faravid* 47/2019, 131–144.

³³ Pearson 1994, 12; H. J. Jackson, *Marginalia. Readers Writing in Books*. Yale University Press, New Haven 2001, 19. Pearsonin mukaan Englannissa on omistajien nimikirjoituksia esiintynyt kirjoissa ainakin 1100-luvulta lähtien.

³⁴ Hakapää 2008b, 66; Jessica Parland-von Essen, ”Kirjaomistus kulttuurihistoriallisen tutkimuksen kohteena. Helsinkiläiset ja heidän kirjansa 1700-luvulla”. *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*. Toim. Cecilia af Forselles ja Tuija Laine. SKS, Helsinki 2008, 12, 22.

³⁵ Baltzar Fellmanin perukirja 9.12.1862 ja Johan Fellmanin perukirja 20.8.1870. Raahen Raastuvanoikeus ja maistraatti. Kansallisarkisto, Oulu.

³⁶ *BBHS 1883–84*, s. 16 nro 30, s. 19, nro 6, 41, 45 (vaurioitunut), s. 21 nro 18.

omistajuudesta kertovia vihjeitä. Mainitun kirjastoluettelon nimekkeiden vertailu havaintoihin kauppakoulun kokoelmasta osoittaa, ettei lahjoittaja tai hänen veljensä signeerannut kaikkia kirjojaan: kymmenessä 44 teoksesta ei ole heidän nimiään. Kun kappalemäärämainintaa tarkempaa luetteloa myöhemmästä vuoden 1914 lahjoituksesta ei ole löytynyt, alkuperätietojeni lähteenä olivat siltä osin yksinomaan nimikirjoitukset. Perintönä tai muuten kierrätettyihin sukulaisten kirjoihin veljekset eivät nähtävästi halunneet hienotunteisuuden tai muun syyn takia lisätä omia nimiään.

Seuraavassa Fellmanien kirjaston hahmotuksessa olen huomioinut vain heidän omistajamerkitsemänsä ja koulukirjaston luettelossa Johan Fellmanilta saaduksi merkityt teokset. Kun harmaalle alueelle kuuluvia sidoksia on joka tapauksessa yksin kauppakoulun kirjakokoelmissa ainakin kymmenkunta, laskelmani eivät tee täytätä oikeutta omistajille. Kaiken kaikkiaan olen silti voinut koota bibliografiset tiedot Johan ja Baltzar Fellmanille kuuluneesta 135 nimekkeestä.³⁷ Veljesten kirjaomistuksen tarkastelua yhdessä puoltaa se, että he pikkutarkasta varojensa erillään pidosta huolimatta harjoittivat liiketoimintaa yhdessä ja asuivat samassa taloudessa perheettömän sisarensa Saran ja pikkuveljensä Frans Didrichin kanssa.

Kaikki kirjat

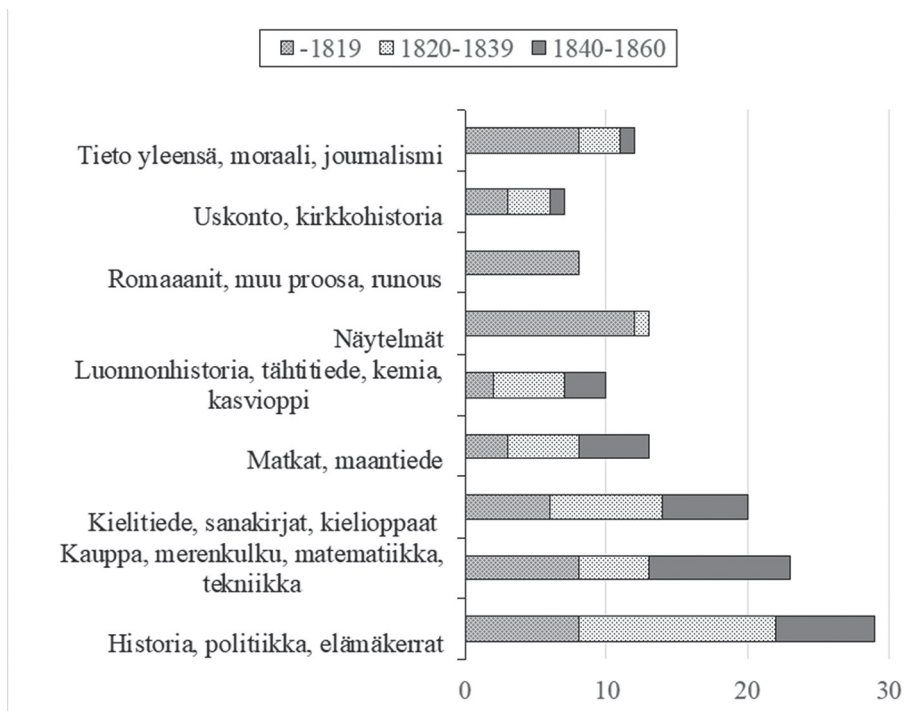
Lähdemateriaalin jäsentämisessä sovelsin kirjallisuuslajiluokitusta, jota Mäkinen käyttää Pohjanmaan kauppaporvarien Ruotsin aikaisten perukirjojen kirjainmainintoja koskevissa laskelmissaan.³⁸ Uskonnollista kirjallisuutta en ole kuitenkaan jakanut alaluokkiin, koska sen kokonaismäärä on aineistossa vähäinen. Aihepiirien suhteiden hahmottamista vaikeuttaa ajan tapa sitoa yhteen kirjaan useampia nimekkeitä. Etenkin näytelmäsidokset ovat pulmallisia. Esimerkiksi Shakespearen alkukielinen 12-osainen kokoomateos sisältää yli 30 näytelmää. Näiden lisäksi päänimekkeettömässä eri sidoksessa on Shakespearen, Thomas Otwayn, Henry Brooken, Nicholas Rowen ja George Lillon näytelmiä, jotka olen eritellyt nimekkeittäin mutten Shakespearen koottuja. Englannin 1700-luvun moraalisten viikkolehtien esseekokoelmat voisi lukea kaunokirjallisuudeksikin, mitä en ole kuitenkaan tehnyt. Ne ja Fénelonin

³⁷ Kirjaluettelon julkaiseminen ei ole mahdollista artikkelin rajoissa. Yleiskäsityksen Raahan Porvari- ja Kauppakoulun kokoelmiin lahjoitetuista Fellmanien kirjoista saa yhdistelemällä vuoden 1884 kirjastoluettelon tietoja Hiirikosken ja Karjalaisen keräämiin havaintoihin. Raahan kaupunginkirjaston vanhojen kirjojen kokoelmasta on myös luettelo, mutta siihen ei ole kirjattu provenienssitietoja. Bibliografioina molemmissa em. dokumenteissa on puutteellisuuksia. Nimekkeistä vajaa neljännes kuuluu Raahan kaupunginkirjaston (27) ja museon (5) kokoelmiin. *BBHS 1883–84*, 14–21; Helena Hiirikoski ja Katja Karjalainen, *Laivanvarustajan perintö – Raahan Porvari ja Kauppakoulun vanhan kirjakokoelman valikoimabibliografia vuosilta 1690–1869*. Oulun seudun ammattikorkeakoulun opinnäytetyö, Oulu 2006. ”Vanhan kirjakaapin kokoelma/kotiseutuostasto”. Raahan kaupunginkirjasto (julkaisematon kirjaluettelo).

³⁸ Mäkinen 2007, 8–10.

opettavaisten pikkukertomusten kokoelman olen niputtanut luomaani yleistietoluokkaan, mikä on syytä ottaa huomioon jakaumia tarkastellessa. Samassa kategoriassa on myös kaunokirjoitusopas, logiikkaa ja moniosainen leksikoni. Hjertan kustantamana Tukholmassa 1830-luvun alkupuolella ilmestynyt *Bibliothek af grekiske och romerske prosaiker* on varsinaisesti eri tekijöiden ja ruotsintajien teoksista koostuva sarja, jonka kaksitoista osaa olen lukenut laskelmissani yhdeksi nimekkeeksi.

Kuvio 1. Fellmanien kirjaston nimekkeet (N=135) painovuoden ja aiheen mukaan.

Kaikista kirjoista tieto- ja hyötykirjallisuutta on reilu seitsemänkymmentäviisi prosenttia. Siitä enin osa on historiaa, elämäkertoja ja politiikkaa. Kaupan, merenkulun, matematiikan ja tekniikan kirjoja on vajaa viidennes, sanakirjoja ja muuta kielitietoutta lähes yhtä paljon. Kaunokirjallisuutta ja lehtiä on nimekkeistä parikymmentä prosenttia, uskonnollisia teoksia vain nimeksi. Käytännönläheisiä ja ammatinharjoitukseen liittyviä kirjoja on eri vuosikymmeniltä tasaisesti, kun taas 1810-luvun jälkeen painettua fiktiota ei ole kuin yksi julkaisu. Historiaa ja politiikkaa käsitteleviä teoksia on vielä kaikkein uusimmassakin kirjallisuudessa, ei kuitenkaan niin paljon kuin kaupankäynnin ja kirjoittamisen oppaita, mittausoppia, taloustieteellisiä teoksia,

sanakirjoja ja muuta hyötykirjallisuutta. Lakikirjojen puuttuminen on selvä vaje³⁹. Nimekkeistä yhdeksänkymmentä prosenttia on tunnistettavissa omistajamerkintöjen perusteella, loput kauppakoulun kirjastoluettelon lahjoitusmerkinnöistä. Edellisistä kolme neljäsosaa on kuulunut Johanille. Niistä kaunokirjallisuutta, kielitietoutta ja sanakirjoja sekä kauppaa, merenkulkua, matematiikkaa ja tekniikkaa on kutakin noin parikymmentä nimekettä. Baltzarin kirjoista kaksi kolmasosaa on historiaa, politiikkaa, elämäkertoja ja matkakuvauksia, loppuista enin osa kauppiaan hyötykirjoja. Vain kymmenesosa kirjoista on kotimaisten painotalojen tuotantoa. Muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta niiden jälki näkyy 1840-luvulta alkaen. Suomenkielisiä kirjoja ei ole yhtään. Englanninkielisiä kaikista kirjoista on noin neljännes. Saksan- ja tanskan-kielisiä on varsin vähän, kaikkiaan kymmenisen. Teokset on julkaistu 1690–1860.

Veljesten kirjakokoelman voi karkeasti jakaa kolmeen osaan. Ensinnäkin on kirjoja, joita he todennäköisesti eivät ole itse hankkineet: varhaisia kirjoja kouluajoilta ja myöhemmin muita lahjaksi tai perintönä saatuja teoksia. Toinen osa kokoelmaa käsittää Johanin kirjoja, joita hän on todennäköisesti ostanut viettäessään liikkuvaa elämää. Kolmas osa on yhteisessä taloudessa sisarensa ja pikkuveljensä kanssa Raahessa eläneiden veljesten hankintoja.

Raahelainen mieltä Englantiin

Niin ennen kuin nykyäänkin lapset kirjoittavat nimensä kirjaan useampaan kertaan opittuaan lukemaan ja kirjoittamaan.⁴⁰ Johanin ja Baltzarin nimikirjoitusharjoitelmia on vuonna 1784 painetussa lähes 1700 sivun saksa–ruotsi-sanakirjassa. Johanin varhainen käsiala näkyy myös itävaltalais-saksalaisen historioitsija Johan Mathias Schröckhtin yleisen historian oppikirjan ruotsinnoksessa vuodelta 1785⁴¹. Vuosisadan vaihteessa, jolloin pojat saivat alkeisopetuksensa, Raahen pedagogiossa luettiin Raamatun historiaa, katekismusta, poliittista historiaa ja maantietoa, jotkut latinaa ja saksaa, muutama tukholmalaispoika jopa ranskaakin.⁴² Pedagogion oppikirjoihin kuulunut kolmiosainen Djurbergin *Geografie* (1776) on ainoa löydös, jossa on vel-

³⁹ Lakikirja oli 1700-luvulla Ruotsissa virsikirjan ja Raamatun jälkeen yleisimmin omistettu teos. Korpiola löysi Helsingin, Porvoon, Kokkolan ja Oulun perukirjoista vuosilta 1704–1806 lakikirjamainintoja kaikkiaan 213 pesän kirjalueteloista. Keskimäärin kirjoja omistettiin 2–3 teosta mediaanin ollessa kuitenkin vain yksi. Suurimmat lakikirjakokoelmat keränneillä pornestareilla sekä muilla kaupungin ja aluehallinnon virkamiehillä nimekkeitä oli kymmeniä. Kymmenen tai enemmän kirjoja omistaneita oli aineistossa kuusitoista. Mia Korpiola, ”Legal Literates in Eighteenth-Century Swedish Towns: Evidence of Book Ownership in Estate Inventories (Helsinki, Oulu, Porvoo, and Kokkola)”. *Legal Literacy in Premodern European Societies*. Toim. Mia Korpiola. Palgrave, London 2019, 147, 157–159.

⁴⁰ Jackson 2001, 19.

⁴¹ Kotiseutukokoelma, Raahen kaupunginkirjasto (Ksk., RKK).

⁴² Söderhjelm 1911, 143–144.

jesten isän Jacob Fellmanin nimikirjoitus⁴³. Muista nimikirjoituksista päätellen kirjaa ovat käyttäneet hänen poikansa Baltzar, Frans Didrich ja Jacob. Lüneburgissa vuonna 1690 painetun saksankielisen Luther-Raamatun Johan on käsialasta päätellen myös saanut koulupoikana, kenties rippilahjaksi.

Paikallisen tavan mukaisesti nuori Johan Fellman lähti merille. Tarkkaa tietoa ei ole, milloin ensimmäinen Englantiin suuntautunut matka toteutui. Impivaara arveleen tapahtuneen pojan nautittua ensi kertaa ehtoollista heinäkuussa 1797 tai pian tämän jälkeen⁴⁴. Heikelin nekrologin mukaan Johan kävi Englannissa kauppakoulua Hullin satamakaupungissa. Oppilaitosta ei ole kuitenkaan pystytty jälkikäteen tunnistamaan. Nähtävästi pojalla oli Hullissa residenssi, ja hän oppi siellä ainakin englantia. Hullista lähdettyään Fellman purjehti jungmanniksi pestautuneena.

Heikelin mukaan Johan oli näistä nuoruusvuosista lähtien erityisen mieltynyt Englantiin ja kaikkeen englantilaiseen.⁴⁵ Hänen englanninkielisten kirjojensa varhaiset omistuskirjoitukset ovat uuden vuosisadan alusta. Maalis- ja huhtikuussa 1801 Johan osti kirjanpidon oppikirjan ja Lontoosta nelisataasivuisen esseekokoelman *The Polite Preceptor*, jossa on poimintoja 1700-luvun moraalisisistä viikkolehdistä ja lordi Chesterfieldin postuumisti julkaistusta kirjeistä.

Olosuhteet muuttuivat, kun veljesten isä menehtyi äkillisesti 1803 Tukholmassa. Lesken oli haettava miehensä kauppaliike konkurssiin, sillä onni ei ollut käynyt myöten raatimiehenäkin toimineen Jacob Fellmanin liiketoimissa. Johan joutui esikoisena ottamaan vastuuta äitinsä, kolmen veljensä ja kahden sisarensa elannosta, ja hän lähti taas merille vuonna 1804. Tukena oli kuitenkin Freitagin kauppahuoneen johtoon noussut perheetön Diedrich-eno, jonka liikkeeseen 14-vuotias Baltzar pääsi kauppa-apulaiseksi. Vuoden kuluttua Johan suoritti perämiehen tutkinnon Tukholmassa ja sai sinne sotavuonna 1808 kapteenina porvarioikeudet.⁴⁶

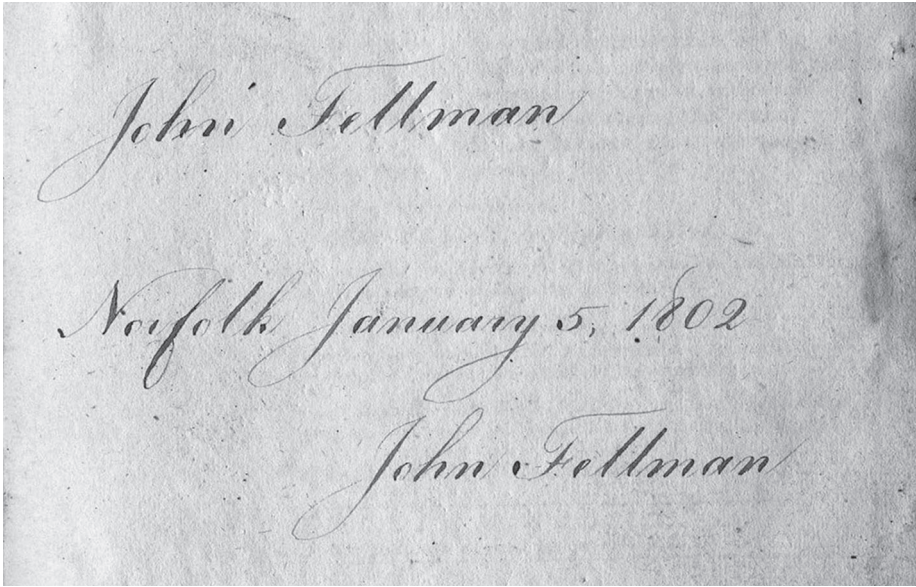
Kokemusta liiketoiminnasta karttui oululaisilla ja raahelaisilla aluksilla. Johan Fellmanin ruotsalaisissa merenkulun ammattikirjoissa on Ruotsin ajan perukirjamainnoinnossakin kaksi hyvin suosittua perusteosta: Tukholman merikoulun johtajan Lars Chierlinin *Sjömans dagelige assistent* (1777) ja uudempi Casimir Roswallin *Navigation, eller en sjömans dagliga hjälpreda* (2:a uppl. 1806). Nimikirjoitusten perusteella useammalla omistajalla on ollut takiloinnin ohjeistus *Afhandling om taklingars proportionerande* (1797). Vuoden 1914 lahjoituksessa kauppakoulun kokoelmiin on tullut myös pari englanninkielistä kauppamerenkulun ja purjehduksen ammattikirjaa, *The Art of Rigging*, oiva apu etenkin puosuille eli pursimiehille, ja

⁴³ Jollei muuta mainita, tekstissäni esille tulevat kirjat kuuluvat Raahen Porvari- ja Kauppakoulun kokoelmiin.

⁴⁴ Heikki Impivaara, ”Silmäys Johan Fellmanin elämäntyöhön”. *Raahen Porvari- ja Kauppakoulu 1882–1932. Juhlajulkaisu. Brahestads Borgare och Handelsskola. Festskrift*. Toim. Lauri Saariaho. Raahen Porvari- ja Kauppakoulun muistojulkaisutoimikunta, Helsinki 1932, 9–10.

⁴⁵ Heikel 1887, 3.

⁴⁶ Heikel 1887, 3–5; Ojala 2003, 759.

Kuva 1. Nuoren merimiehen omistuskirjoitus englannin sanakirjassa. William Scott, *A New Spelling, Pronouncing, and Explanatory Dictionary of the English Language*. Edinburgh 1797. Kuva: K. M.

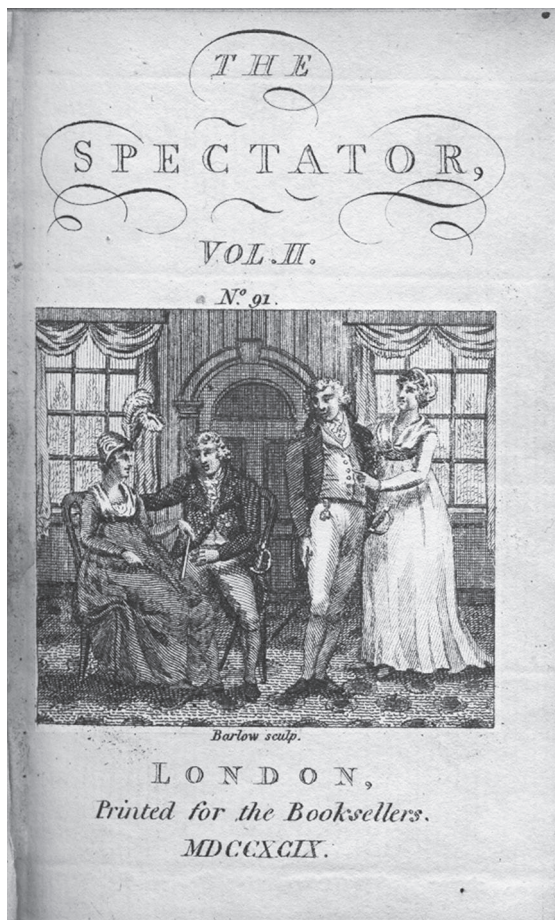
kaupankäyntiopas *The Merchant and Ship-Master's Assistant* purjehduksille Euroopan, Amerikan ja Länsi-Intian keskeisille kauppapaikoille. Johan Fellmanin almanakkoja on museon kokoelmassa väliltä 1805–1828 ja yksi myöhäinen vuodelta 1843, yhteensä 22 vuosikertaa. Nimikirjoituksia ja nimikirjainleimoja lukuun ottamatta kalentereista ei ole löytynyt merkintöjä. Almanakat ovat ulkoasultaan vaatimattomia, poikkeuksena *The original Liverpool almanack and tide table for 1815*.⁴⁷

Johan Fellmanin englantilaisista kirjoista lähes kaikki on painettu vuoteen 1815 mennessä. Kaikkiaan olen voinut tunnistaa hänelle kuuluneiksi reilut kolmekymmentä englanninkielistä teosta⁴⁸. Niistä noin puolet on tietokirjoja eri aihepiireistä, oppi- ja ammattikirjoista historiateoksiin ja tähtitieteeseen. Toinen puoli on kaunokirjallisuutta ja 1700-luvun journalismia, joka tuli Johanille tutuksi *The Spectator* ja *The Rambler* -lehtien sekä *The Universal Chronicle* -lehdessä julkaistun *The Idler* -kirjoitussarjan jälkipainoksina vuosilta 1799, 1806 ja 1810 – otteita lehdistä oli jo varhemmin hankitussa esseekokoelmassa.

⁴⁷ Raahen museon kokoelmat (RM), nro 1328. Almanakkoja ei ole huomioitu kirjaston määrällisessä kuvauksessa.

⁴⁸ Tarkemmin Johan Fellmanin englanninkielisistä kirjoista artikkelissa Kari Mäki, ”Albionin tuliaisaa Raahen – Johan Fellmanin lahjoituskokoelman englanninkieliset kirjat”. *Bibliophilos* 78 (3) 2019, 8–13.

Kaunokirjallisuudessa huomattavia kokonaisuuksia ovat Shakespearen *Plays* Isaac Reedin toimittamana kahdessatoista sekä Alexander Popen teosten ja kirjeiden täydellinen laitos kuudessa volyymissa. Laurence Sternin *The Life and Opinions of Tristram Shandy; A Gentleman* on yhdeksänä ja sen jatko *A Sentimental journey through France and Italy* kahtena niteenä. Popen ja Sternin kirjat on painettu 1760–1770-luvuilla, joten ne ovat tulleet Johan Fellmanin kokoelmiin antikvaarisina.

Kuva 2. *The Spectatorin* nimiölehti kahdeksan niteen kokonaisuudesta. *The Spectator. Vol. I-VIII. London 1799.* Kuva: K. M.

Englanninkieliset kirjat olivat vielä Ruotsin aikana melko harvinaisia Suomessa. Mainintoja on 1760-luvulta lähtien noin kuudessakymmenessä perukirjassa. Lähes kaikki englantilaisia kirjoja, kalentereita ja merikortteja omistaneet ovat asuneet rannikkokaupungeissa.⁴⁹ Helsingiläiskauppiaiden perukirjoissa englanninkieliset kirjat näkyvät lähinnä yksittäisinä löydöksinä.⁵⁰ Vaikka englanninkielisiä aikakauslehtiä, sanakirjoja, matkakirjoja ja Englannin historiasta kertovia teoksia siis oli jo ennen Suomen sotaa muillakin rannikkokaupunkien porvareilla, Johanin omistama rypäs on joka tapauksessa laajuudessaan huomattava, etenkin kaunokirjallisuuden osalta. Suomessa kyllä tunnettiin varsinkin 1760-luvun puoliväliin mennessä julkaistua englantilaisperäistä kaunokir-

⁴⁹ Tuija Laine, ”Englannin kielen ja englantilaisperäisen kirjallisuuden asema Suomessa 1600- ja 1700-luvuilla”. *Vieraskielinen kirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana*. Toim. Tuija Laine. SKS, Helsinki 2003, 159–160. Ahokas 2011, 127–128.

⁵⁰ Hakapää 2008b, 76.

jallisuutta, mutta pääosin ruotsinnosten ohella saksan-, tanskan- ja ranskankielisinä käännöksinä⁵¹.

Matkoja ja poliittista historiaa

Nuoren Baltzar Fellmanin koulumenestys oli ollut heikko, eikä hän oikein viihtynyt Diedrich-enonsa liikkeen kauppa-apulaisenakaan. Johanille vuonna 1810 lähettämässään kirjeessä hän kertoo aikeestaan jättää tyystin kauppahommat. Veljeltä ei kuitenkaan herunut tukea aikeelle, ja hän jatkoi enonsa palveluksessa. Tämä piti sisarenpojastaan ja lahjoitti 1811 Baltzarille, tämän omasta mielestä ”palkkioksi hukatusta ajasta ja vaivannäöstä”, Raahen palon jälkeen rakennuttamansa uuden talon. Fellmanien yhteisyritys orasti, kun Baltzar kolme vuotta myöhemmin osti osuuden enonsa Maria-fregatista, jonka kapteenina Johan-veli toimi. Johanilta Baltzar sai lainaksi lähes parituhatta ruplaa hopeata, josta hän ei maksanut korkoa, mutta kirjallisen sopimuksen mukaisesti oli velvollinen antamaan isoveljelleen maksuttoman asunnon ja ylläpidon.⁵² Baltzar sai täydet oikeudet harjoittaa kauppaa ja meriliikettä Raahessa enonsa kuoltua 1817.

Kaikki Baltzarin omakseen merkkäamat kirjat ovat ruotsinkielisiä. Todennäköisesti hän halusi lukea tai pystyi lukemaan vain ruotsinkielisiä kirjoja. Raahen kaupunginkirjaston kokoelmiin kuuluvista Johanin ja Baltzarin kirjoista kaksi kolmasosaa on jälkimmäisen. Ruotsinnoksissa on muun muassa lasten ja nuorten kirjoihin erikoistuneen David Krutmejerin käännös *Ungdomens Plutark* jatko-osineen 1800-luvun alusta, von Krusensternin kirja hänen johtamastaan ensimmäisestä venäläisestä maailmanympäripurjehduksesta, muistelmia Napoleonin sodasta Espanjassa, kuvaus Missolonghin kaupungin piirityksestä Kreikan itsenäisyysodassa ja kertomuksia oudoista ja kummallisista tapahtumista kirjassa *Under-kabinett*. Viimeksi mainittuun on myös sisar Maria Granberg kirjoittanut nimensä. Ruotsin ajan poliittista lähihistoriaa on valtiosuhteeri Elis Schröderheimin Kustaa III:a ja kamariherra E. G. von Döbelnin kenraalisetäänsä käsittelevissä 1850-luvun julkaisuissa. Elämänvaiheissa erilaiset kirjat tulivat merkityksellisiksi tai tarpeellisiksi.

Raahen lainakirjasto sai Baltzar Fellmanin kokoelmista helppolukuisempia kirjoja. Kauppakoululle taas lahjoitettiin hänen ammattikirjojansa sekä arvokkaampia ja asiapitoisempia teoksiaan. Niihin kuului Ruotsiin maanpakoon joutuneen Arwidssonin uransa myöhäisvaiheessa 1846–1858 toimittama Suomea koskevien historiallisten lähdeaineistojen kokoelma *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*. Tutustuminen laajaan, pääosin 1500-luvulta peräisin olevaan asiakirja-aineistoon on jäänyt puolittiehen: sitomattoman teoksen neljännen ja viidennen osan

⁵¹ Laine 2003, 166–168.

⁵² Heikel 1887, 5–6, 8–9.

sivut ovat aukileikkaamattomat. Baltzarin 1843 painettu suurikokoinen kuvaraamattu tuli kauppakoululle varhaisessa lahjoituskokoelmassa. Kauppiaan hyötykirjallisuutta edustavat *Svenskt Waru-Lexicon* ja Iggeströmin *Allmän contorist* sekä Waseniuksen kirjapainosta Helsingistä kirjeenvaihto-opas *Ny brefställare, för Finland*. Jälkimmäiset on painettu 1840-luvulla, jolloin Fellmanit aloittivat laajamittaisen varustustoiminnan yhdessä serkkunsa Johan Lundströmin ja kauppias John Sivert Lundbergin kanssa. Iggeströmin kaupankäyntiopas oli porvarien suosima. Se löytyi myös raahelaiskauppiaiden Fredrik Sovelius nuoremman ja G. H. Möllerin käsikirjastoista⁵³.

Baltzarin omistamia matkakuvauksia ovat hänen serkkunsa Jacob Fellmanin *An-teckningar under min vistelse i Lappmarken*⁵⁴ vuodelta 1844 ja ruotsalaisen Per Siljeströmin kahdeksan vuotta myöhempi *Resa i Förenta Staterna*. Siljeströmin Yhdysvaltojen kouluoloja käsittelevä teos oli ensimmäinen laatuaan Euroopassa, ja kirja sai paljon huomiota osakseen. Englanniksi se käännettiin hetimiten vuonna 1853. Utsjoella pappisuransa 1820-luvulla aloittanut Jacob-serkku oli aikansa paras Lapintuntija. Jacob Fellmanin sisarenpojan M. A. Castrénin matkat Venäjälle herättivät valveutuneiden aikalaisten keskuudessa huomattavaa mielenkiintoa. Hänen postuumisti 1852–1858 julkaistun teossarjansa *Nordiska resor och forskningar* sidoksissa on Baltzar Fellmanin tyylikkääät nimikirjoitukset.

Tieto Baltzar Fellmanin kuulumisesta Raahan lukuseuraan on vuodelta 1830, jolloin seura päätettiin lakkauttaa. Se oli perustettu kymmenisen vuotta aiemmin, jolloin eräät porvarit ja virkamiehet olivat sopineet antavansa apteekkari Carl Wichmannin huostaan omia kirjojaan yhteisesti käytettäväksi.⁵⁵ Kun seuran toiminta päättyi, kirjasto jaettiin osakkaiden kesken. Turussa 1820 painettu Baltzar Fellmanin signeeraama *Bref öfver s:t Petersburg*⁵⁶ on sensuurille toimitetussa lukukirjaston luettelossa. ”*Enskildte Läse Bibliotheket i Brahestadt*” -omistajamerkitty Scottin Napoleonin elämäkerran ruotsinnosarja saatiin kauppakoululle. Teos kuului kiellettyihin, ja sitä uhattiin takavarikolla. Samalla merkinnällä on Raahan kirjastossa kymmenkunta muuta julkaisua. Koska lahjoituksista huomattava osa on Fellmanien ja Leufstadiuksen jäämistöistä, mahdotonta ei ole, että seuran kirjat ovat ainakin osin heidän kirjahyllyistään.

⁵³ Kirjat kuuluvat lahjoituksiin, joita saatiin Raahan kauppakoululle Mölleriltä 18.9.1897 ja Raahan kotiseutuyhdistykseltä neiti Jenny Hårdin jäämistöstä 1916. Hårdin äiti oli Soveliuksia.

⁵⁴ Ksk., RKK.

⁵⁵ Yrjö Nurmio, ”Maamme lukuseuroista ja niiden kirjastoista 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alkuvuosikymmeninä”. *Historiallinen aikakauskirja* 45 (1) 1947, 9–10.

⁵⁶ Ksk., RKK.

Johanin kirjasto ruotsalaistuu

Johan Fellmanin englanninkielisen kirjallisuuden hankinta näyttäisi lähes tyrehtyvän 1810-luvun jälkipuolella, jolloin hänen siteensä kotikaupunki Raaheen lujittuivat veljesten kiinnostuttua laivanvarustuksesta. Johan pyysi ja sai 1815 vapautuksen Tukholman porvarioikeuksistaan, mutta Heikelin mukaan hänen ruotsalaisuussympatiansa säilyivät kuolemaan saakka. Pari vuotta myöhemmin Freitagin kauppahuoneen liiketoimet siirtyivät Diedrich-enon kuoleman jälkeen Fellmanien haltuun.⁵⁷ Merenkulkijasta tuli kaupunkiporvari, jonka kirjasto karttui pääosin ruotsinkielisillä ja ruotsalaista alkuperää olevilla kirjoilla. Samalla se myös muistutti yhä enemmän tyypillistä säätyläiskirjastoa: kirjahyllyssä näkyivät antiikin prosaistit, Strinnholmin, Gibbonin ja Beckerin huolellisena käsityönä sidotut historiateokset, kuten monissa muidenkin porvareiden ja virkamiesten kodeissa 1800-luvun alkupuolella. Raahe-laiskauppias seurasi alati monia sanomalehtiä, ei ainoastaan kotimaisia, vaan eritoten tukholmalaisia ja saksalaisia. Suomikin häneltä sujui – vaikkei mies Heikelin mukaan perustanut fennomaanien pyrkimyksistä⁵⁸.

Moniosaiset historiateokset muodostavat Johanin kirjakokoelmassa huomattavan kokonaisuuden, mutta nimekemäärältään niitäkin enemmän hänen nimeään kantavissa kirjoissa on kielitietoutta, muun muassa useampi englannin, saksan ja ranskan sanakirja, ruotsi–suomi- ja tanska–norja-sanakirjat sekä lukuisia kielioppaita äidinkielen ruotsiin. Ruotsin kielioppeja on pelkästään 1830-luvulta kolme erilaista. Heikelin mukaan Johan Fellmanilta säilyneet käsikirjoitukset osoittavat, että hän vaali äidinkielen taitoaan hartaasti, ”ei vain kirjoittaakseen oikein, vaan myös kauniisti”⁵⁹.

1600- ja 1700-luvuilla ei ollut aivan harvinaista, että porvarit harrastivat myös klassisia kieliä ja omistivat latinan ja jopa kreikankin sanakirjoja, kielioppaita ja kirjoja. Esimerkiksi 1600-luvun lopulla eläneellä oululaisella suurkauppiaalla Klas Jenderjanilla oli huomattava latinankielisten kirjojen kokoelma.⁶⁰ Pedagogiossa nuorena jonkin verran latinaa opittuaan Johan panosti nykykieliin, ja kaikesta päätellen etenkin englannin harrastus syrjäytti klassiset kielet, eikä latinankielisiä kirjoja näy kokoelmassa. Vaikka suoranaista opetussuunnitelmaa tai opetuskieltä koskevia määräyksiä veljekset eivät jättäneet lahjakirjassaan kauppakoulua varten, nykykielten

⁵⁷ Heikel 1887, 5; Ojala 2003, 759.

⁵⁸ Heikelillä oli myös omat syynsä nostaa fennomania tapetille muistikirjoituksessaan. Kauppakoulun johtajana hän joutui ensitöikseen vihkiäisjuhlan puheessaan perustelemaan ruotsin kielen ensisijaisuutta opetuskielenä. Heikel esitti useita argumentteja, joista yhtenä viittasi Fellmanin ruotsinsympatioihin, jotka raahelaiset kyllä hyvin tunsivat: ”*Men härtill kommer ännu, att denna skolas ädle grundläggare, såsom af flere här närvarande torde kunna intygas, var en varm vänn af det svenska språket och den svenska kulturen.*” Heikel 1887, 10; Felix Heikel, ”Skolans organisation och invigning”. *BBHS 1882–1883*, 23–24.

⁵⁹ Heikel 1887, 10.

⁶⁰ Grönroos ja Nyman 1996, 34–36; Mäkinen 2007, 7, 9.

opetuksen järjestäminen on selvästi ilmaistu. Tärkeimpien kauppakielten, englannin ja saksan, opettajien tuli olla natiiveja.⁶¹

Syitä englanninkielisten kirjojen hankinnan hiipumiseen voi vain arvailla. Ehkä Johan Fellman oli hankkinut englantilaisia kirjoja nuorempana kielitaidon vuoksi, eikä uusia kirjoja tähän tarkoitukseen enää tarvittu. Toisaalta toimintaympäristö oli muuttunut. Kirjoja maahan tuovat kotimaiset kirjakauppiat eivät vaalineet kovin kiinteitä yhteyksiä Britteinsaarille. Todennäköinen syy oli Hakapään mukaan englanninkielisen kirjallisuuden vähäinen kysyntä. Englannin kielen heikko asema Suomessa ei ollut Itämeren alueella poikkeuksellista. Vähät englanninkieliset niteet kirjakauppiat saattoivat helposti hankkia ruotsalaisilta ja saksalaisilta kirjamarkkinoilta.⁶²

Englantilaisten ja muidenkin vieraskielisten kirjojen saatavuuden suhteen rannikon kauppaporvarit olivat tietenkin yhä erityisasemassa. Laivapäälliköt olivat kiinnittyneet kauppahuoneisiin usein lujin sitein, ja heillä oli mahdollisuus tuoda kirjoja suoraan ulkomailta, kuten Johan itsekin teki. Enemmistö osasi ainakin yhtä vierasta kieltä, useimmiten juuri englantia. Yrjö Kaukiaisien mukaan pohjalaiskapteenien ammattitaito oli erinomainen ja heidän kielitaitonsa parempi kuin Etelä-Suomen kapteeneilla. Yhdeksän kymmenestä pohjalaiskapteenista osasi 1800-luvun puolimaissa englantia, kun eteläsuomalaisista virkaveljistä kieltä taisi vain noin puolet.⁶³

Vielä noihin aikoihin, jolloin ikääntynyt Johan Fellman vetäytyi kauppahuoneen alusten pääisännän tehtävistä, hän hankki tuntemattomaksi jäänyttä reittiä Macaulayn edistysuskon ja antiikin prosaistien hengessä kirjoittaman Englannin historian sekä Englannin pankin historiaa ja pörssiä käsittelevät teokset alkukielisinä kustantajien kloottisidoksina. *Chronicles and characters of the Stock Exchange* vuodelta 1849 on hänen myöhäisin englanninkielinen kirjansa Raahen kokoelmassa. Vaikka Johan Fellmanilla kuollessaan 89-vuotiaana ei ollut enää kauppias- tai laivaomaisuutta, hänellä oli huomattava määrä rahaa talletuksina ja osakesijoituksina⁶⁴. Frenckellin suvulle kuuluneesta Helsingin kirjapainosta julki tulleet Otto Reinhold Frenckellin *Börsen i Paris* vuodelta 1858 ja pari vuotta myöhempi Felix Heikelin oululaissyntyisen isän Henrik Heikelin geometrian oppikirja kuuluvat nuorimpiin löydöksiin.

Vanhan saksankielisen Raamatun lisäksi Johan Fellman omisti Örebrossa 1827 painetun ruotsinkielisen Biblian, joka on komeasti sidottu. Alkulehdelle tekemässään omistuskirjoituksessa L. F. Leufstadius kertoo perineensä kirjan Johan Fellmanilta ja lahjoittaneensa sen äidilleen Catharina Christina Leufstadiukselle 1870, siis heti työnantajansa kuoleman jälkeen. Perintönä Lars Fredrik lienee saanut myös kirjan *Evangelia och epistler på alla söndagar, högtider och helgedagar* (1786) sekä

⁶¹ Fellman ja Fellman 1889, 16.

⁶² Hakapää 2008a, 185.

⁶³ Kaukiainen 1994, 64–65; Kaukiainen 2008, 256.

⁶⁴ Jari Ojala, ”Pieni piiri porvareita. Suomalaiskauppiaiden sukulaisverkostot 1700–1800-luvulla”. *Sukutieto* 3 1999b; Ojala 2003, 760.

Michael Baurenfeindin vuonna 1716 julkaistun kirjoitustaidon oppaan, joissa on sekä hänen että Johan Fellmanin nimikirjoitukset tai leimat.⁶⁵

Kokonaisuutena Johan Fellmanin kirjasto rakentui hyvin monipuoliseksi. Hänellä oli merimiesaikansa tuliaisten lisäksi teoksia historiasta maanmittaukseen, akateemisista taloustieteistä ja kielioppaista aina talonrakennukseen. Hiljaiseksi ja jämpäiseksi mieheksi kuvailtu Johan omisti muun muassa Ruotsin ja Tanskan tarinat sekä kasviopin ja kemian moniosaisia teoksia, useita geometrian, trigonometrian ja logiikan oppikirjoja sekä kaupan hyötykirjallisuutta. Vaikka Johan Fellmanin myöhempi kirjallisuus oli tietokirjapainotteista, Raahen kirjaston saamat lahjoitukset kuitenkin osoittavat, ettei hän täysin hylännyt kaunokirjallisuutta miehuusvuosinaan. Kirjastoon saatiin ruotsinkielistä tai ruotsiksi käännettyä kaunokirjallisuutta: *Joh. Henr. Kellgrens Samlade skrifter* (3. uppl. 1811), Miltonin runoelma *Det förlorade paradiset* (1815) ja *Don Quixotes af Mancha lefverne* (1818). Painovuodeltaan uusin kaunokirjallinen julkaisu on Holbergin komedioita alkukielisenä tanskaksi vuodelta 1832.⁶⁶ Don Quijote tuli kauppakoulun kirjastokokoelmiin englanninkielisenä, mikä oli varmasti lahjoittajan tahdon mukaista.

Päätäntö

Raahen lahjoituskokoelmista ja tiedonsirpaleista koostamassani kuvassa Johan ja Baltzar Fellmanin kirjaomistuksesta on harmaata aluetta ja ilmeisiä aukkojakin, mutta tulos ei ole kuitenkaan kaukana siitä, mitä tiedämme porvariston kirjaomistuksesta perukirja-aineistojen pohjalta Ruotsin ajan lopulta. Perukirjoissa ja kirjahuutokaupoissa näkyy ammattikirjallisuuden ja käytännönläheisyyden merkitys porvariston kirjavarjoissa, eikä Johanin ja Baltzarin omistama kirjallisuus poikennut tästä. Veljeksillä oli sanakirjoja, ulkomaankaupan ja merenkulun oppaita ja käsikirjoja, matematiikkaa, tekniikkaa, kieli- ja kirjoitusoppaita, kuten monien muidenkin rannikon kauppiaiden kirjahyllyissä. Vähitellen porvarit alkoivat lukea muutakin kuin fakki-kirjallisuutta ja uskonnollisia tekstejä: matkakertomuksia, historiateoksia, elämäkertoja, mitä aihepiirien laventumista veljesten kirjat havainnollistavat hyvin. Ei ollut yllätys, että heidän kirjaomistuksessaan oli paljon yhteistä ammattiveljien kanssa.

Oliko Fellmanien kirjasto siis autonomian ajan alun tyypillinen Pohjanmaan rannikon kauppaporvarikirjasto? 1800-luvun alkupuolen vähäisten vertailulähteiden valossa vastaus kysymykseen on kyllä ja ei. Vuonna 1827 kuolleen pietarsaarelaisen Pehr Malm vanhemman lähes samansuuruisessa kirjastossa historiakirjat ja elämäkerrat olivat myös laajin dokumentoitu kirjallisuudenlaji. Kokoelmaan kuului saksan ja ranskan sanakirjat sekä kaksi englanninkielistä sanakirjaa, muttei perukirjan mu-

⁶⁵ Kappaleen kirjat esiintymisjärjestyksessä: RM, nrot 935, 1153, 1345.

⁶⁶ Ksk., RKK.

kaan – yhtä saksalaisklassikkosarjaa lukuun ottamatta – vieraskielistä kirjallisuutta.⁶⁷ Johan Fellman hankki perheellistä Malmia enemmän eri alojen oppi- ja tiedekirjoja. Aivan tavallisia porvariskirjastot eivät kuitenkaan olleet sen enempää Malmeilla kuin Fellmaneilla. Ne kertovat ulkomaankauppaa harjoittavan ja kirjallisuutta harrastavan ylemmän porvariston tiedontarpeista ja kiinnostuksenkohteista.

Veljekset omaksuivat aikansa kirjallista kulttuuria keskenään eri tavoin. Eroja syntyi tietenkin olosuhteiden pakostakin, mutta niissä välittyvät myös modernin lukijan henkilökohtaiset valinnat ja mieltymykset. Johanissa ilmeisesti jo poikasena herännyt opinhalu, kouluttautuminen Englannissa ja Ruotsissa sekä hyvä kielitaito näkyvät hänen kokoelmiensa tiukkalinjaisessa asiapitoisuudessa ja kaunokirjallisuudessa, josta huomattava osa oli englanninkielistä ja englantilaista. Johanin brittikulttuuria kohtaan tuntema kiinnostus kertoo myös englannin noususta kansainvälisen kaupan ja etenkin merenkulun kielenä. Baltzar Fellman näyttää arvostaneen erityisesti kirjallisuutta, joka sisältää omakohtaisia maantieteellisiä ja historiallisia kertomuksia.

Darntonin mallintamassa painetun kirjan luomista, levittämistä ja kulutusta ylläpitävässä ketjussa korostuvat toimijoiden ja kirja-alan tehtävien keskinäiset riippuvuussuhteet.⁶⁸ Vaikka moderni ekstensiivinen lukemisen tapa valtasi alaa pohjalaisten pikkukaupunkienkin yläluokan keskuudessa, painatteiden tuotanto oli suuruhtinaskunnassa vaatimatonta ja kirjakauppoja 1830-luvulle asti käytännössä vain Etelä-Suomen suurimmissa kaupungeissa. Joitakin ketjun heikoista lenkeistä, kuten ammattimaisen kirjanvälityksen puutteita, lukuhaluisin porvaristo pystyi kompensoimaan järjestäytymällä lukuseuroiksi sekä hyödyntämällä kauppapurjehduksen tarjoamia liikenneyhteyksiä Etelä-Suomeen ja Tukholmaan. Ruotsalaisen tuontikirjallisuuden jatkuvasta valtavirrasta huolimatta Johan ja Baltzar Fellmanin kirjakokoelmissa erottui pääosin Helsingissä ja Turussa 1840–1850-luvuilla painettujen oppi-, tiede- ja hyötykirjojen rypäs. Jalansijaa saava kansallinen herätys tuskin oli kuitenkaan kirjojen hankintaa yhdistävä motiivi. Kotimainen kirjatutuotanto kasvoi ja kirjakauppaverkosto laajeni vuosisadan puolivälissä⁶⁹. Fennomania ei innostanut ruotsia vaalivaa Johan Fellmania siinä määrin kuin ainakin aluksi eräitä muita Raahen virkamiehiä ja porvareita, ja hän saattoi olla tässä asiassa Fellmanien sisarustaloudessa vahva mielipidejohtaja⁷⁰.

Raahen kokoelmissa oli – jo kokonsa puolesta – hyvin erityyppisiä sidoksia Nordbergin foliokokoisesta Kaarle XII:n elämäkerrasta taskukirjoiksi luokiteltaviin englantilaisiin esseekokoelmiin. Bellingradtin ja Salmanin ehdotus fokusoida kirjahistoriallinen tutkimus spatiaalisiin, sosiaalisiin ja materiaalsiin konteksteihin ja

⁶⁷ Nikula on julkaissut Malmin perukirjan kirjaluetellon. Oscar Nikula, *Malmska handelshuset i Jakobstad*. SLS, Helsingfors 1948, 518–521.

⁶⁸ Darnton 1982, 68.

⁶⁹ Hakapää 2008a, 373–374, 378–380.

⁷⁰ Mäki ja Mäkinen 2018, 48–50.

ominaispiirteisiin on mahdollisia jatkotutkimuksia ajatellen haastava.⁷¹ Tässä artikkelissa materiaalisuutta on tarkasteltu lähinnä omistushistorian kannalta. Johan ja Baltzar Fellman hankkivat kirjansa aikana, jolloin uudet julkaisut vielä saatiin kirjapainosta arkkivihkoina ja ostaja sidotti ne haluamallaan tavalla kirjansitojalla. Kustantajien ja kirjakauppioiden valmiiksi sidottamien kirjojen määrä kuitenkin kasvoi 1800-luvulla, ja sidottuja kirjoja kierrätettiin tietenkin myös käytettyinä myymällä, lahjoittamalla tai vaihtamalla. Missä asussa julkaisut tulivat veljesten kirjakokoelmiin? Milloin ja missä sidokset ovat syntyneet? Mitä ne kertovat kulutustavoista? Sidoksista on toistaiseksi julkaistu vain joitakin kuvauksia⁷².

Se, että kirjoja löytyi julkisista ja puolijulkisista kokoelmista näinkin monipuolisesti, ei ollut itsestäänselvää. Raamattuja ja sanakirjoja lukuun ottamatta rannikon kauppioiden 1700-luvun perukirjoissa usein mainituista painatteista, lakikirjoista, merikorteista ja tullitaksoista ei ole tietoja. Ruotsinnetun aikalaiskaunokirjallisuuden puuttuminen Fellmanien kirjastosta on myös silmiinpistävää. Kaikki kaunokirjallisuus oli Johan Fellmanille kuulunutta hyvin tunnettua 1700-luvun tuotantoa, Shakespearen ja Otwayn näytelmät alun perin vielä vanhempia. Raahen luku- ja lainakirjastoissa kaunokirjallisuus oli kerta kaikkiaan erilaista. Lukuseura hankki painotuoreita romaaneja käännöskirjallisuutena – 1820-luvun loppua kohti enenevässä määrin verrattuna tietokirjoihin.

Heikel kertoo Johan Fellmanin kirjastoon kuuluneen tässä artikkelissa tarkemmin kuvattujen aihepiirien lisäksi lakikirjoja ja asetuskokoelmia, eikä häntä ole syytä epäillä.⁷³ Todennäköisesti lakikirjat ovat päätyneet veljesten lähipiirin kuuluneiden kauppioiden ja raatimiesten käsiin. Kaunokirjallisuus oli vielä liikkuvampaa kuin arvostetumpi ammatillinen ja uskonnollinen kirjallisuus. Sitä myytiin, lainattiin ja annettiin pois edellisiä helpommin. Katosiko myös uusi kaunokirjallisuus tai kuluttivatko Raahen lainakirjaston käyttäjät kenties niteet loppuun?

Hävikin mahdollisuus pitää ottaa huomioon, ja lukuseurat pyrkivät tietenkin olemaan kirjallisuuden hankinnassa ajan hermolla, mikä yksityisille ei ainakaan suuressa volyymissä ollut mahdollista eikä tarkoituksenmukaistakaan. Puutteista huolimatta luulisi kokoelmiin kuitenkin jääneen joitakin jälkiä aikalaisfiktiosta edes jommankumman veljeksien omistamana. Myöskään Heikel ei mainitse nekrologissaan Johannin omistaneen kaunokirjoja yleensä vaan englantilaista kaunokirjallisuutta. Ehkä Johan ja Baltzar Fellmanin valistavan kirjallisuusharrastuksen ideaali ja uudemman kaunokirjallisuuden markkinat eivät täysin kohdanneet? Cervantes, Milton, Kellgren ja Holberg edustivat varmoja valintoja. Kaupallisten lainakirjastojen ja lukuseurojen

⁷¹ Bellingradt ja Salman 2017.

⁷² Jorma Niemitalo, ”Muutamia havaintoja vanhan kirjakokoelman sidoksista 1900-luvun alkuun mennessä”. *Raahelaista kirjakulttuuria. Kirjoituksia Raahen Porvari- ja Kauppakoulun vanhoista kirjoista ja lukijoista*. Toim. Kari Mäki. Raahen Porvari- ja Kauppakoulurahastossäätiö, Raahen 2007, 32–34.

⁷³ Heikel 1887, 10.

oli otettava huomioon naisten maku, joka suosi myös runoja ja kysytyimpiä romaanveja. Pikkukaupungissa Euroopan reunalla tunnettiin niin klassikot kuin aikakauden kirjalliset päiväperhot.

Abstract: The Enlightened Bourgeoisie in the Provinces: Johan and Baltzar Fellman's Library in 19th Century Raahe.

The aim of the article is to describe the collections of books that belonged to Johan (1781–1870) and Baltzar (1789–1862) Fellman in the context of their merchant career and book history. Most of Fellman's books were found in a project that aimed to revive the historical book collection of Raahe Business College. Bibliographic data was collected from this collection, as well as from the collections of the Raahe library and museum, on the 135 works of the brothers in nearly 300 volumes. The identification of books as belonging to Johan and Baltzar Fellman was mainly based on inscriptions and, for some books, on a school library catalogue. Actual physical book collections have rarely been used in 19th century research in Finland.

The results of the study gave a surprisingly diverse picture of Fellman's library. In fact, its composition is very similar to libraries owned by other coastal Swedish-speaking bourgeoisie engaged in foreign trade and literary activities at the end of the 18th and early 19th century according to estate inventory deeds: mainly historical works, biographies, travel literature, dictionaries, trading and maritime guides and religious charter literature printed in Sweden.

Johan and Baltzar Fellman's library, however, had their peculiarities and the brothers also adopted the literary culture of their time in different ways. The former had plenty of science and textbooks from various fields and books in English, including the collected works of Shakespeare and Pope, Sterne's novels, and reissues of 18th century literary journalism. Fiction in English was still rare in Finland at the beginning of the 19th century. The younger brother seems to have appreciated personal geographical and historical narratives. Fellman's collections consisted mostly of non-fiction and professional literature after they became interested in shipping and started a joint business in the late 1810s. With a few exceptions, the output of Finnish printing houses was not evident until the 1840s.

The study raised questions concerning book owner identification and the mobility and loss of books that pose challenges to historical research. In addition to the lack of more recent fiction, there was a lack of law books and only a few religious works. The results obtained were considered in the light of source-critical discussions on book ownership research as well as the values adopted by the brothers. Further analysis on books as individual objects is required to bring out the material dimension of the print culture of an Ostrobothnian town in the golden age of sail.